

ОДЕСЬКА ШКОЛА РЕЦЕПЦІЇ РИМСЬКОГО ПРАВА: ТРАДИЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

ШКОЛА РЕЦЕПЦІЇ РИМСЬКОГО ПРАВА У НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»: ПІДСУМКИ 15-РІЧЧЯ

Харитонов Є. О. – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України,
Заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедрою цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

Некіт К. Г. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного права Національного
університету «Одеська юридична академія»

Упродовження циклу науковознавчих розвідок, присвячених цивілістичному правознавству південного регіону нашої держави, в рамках цього випуску «Часопису цивілістики» висвітлюється ще одна наукова школа – Одеська школа рецепції римського права.

Сьогодні можна із упевненістю вести мову про існування в стінах Національного університету «Одеська юридична академія» самостійної наукової школи рецепції римського права. Представники цієї школи плідно працюють, досліджуючи вплив римського права на формування сучасних цивільних інститутів, та пропонують вдалі рішення по вдосконаленню цивільного законодавства, спираючись на віковий досвід римських юристів. При цьому у своїх наукових розвідках вони керуються традиціями, закладеними ще видатними дослідниками дореволюційних часів.

У попередніх працях ми вже неодноразово зазначали, що слід розуміти під традицією в контексті наших досліджень. Найбільш прийнятним, як зараз, є визначення традиції (у даному випадку традиції вивчення рецепції римського права) як свідомої передачі з покоління в покоління романістів та цивілістів знань, проблематики і методології дослідження, що забезпечує наступництво у вивченні рецепції римського права¹.

Є достатньо підстав стверджувати, що традиції Одеської школи рецепції римського права були заложені вже у середині XIX ст., і пов'язаний цей процес із діяльністю романістів Новоросійського університету, в якому на кафедрі римського права юридич-

ного факультету в той час працювало чимало видатних фахівців у цій галузі. Зокрема, треба згадати Д. І. Азаревича, Ю. С. Гамбара, М. Л. Дюверну, К. К. Диновського, І. Г. Табашникова, кожен з яких був не лише талановитим викладачем, але й блискучим науковцем. У працях цих романістів (практично всі вони були ще й прекрасними цивілістами) висвітлювалось широке коло питань – від загальних положень римського права до детального аналізу окремих інститутів, таких, наприклад, як опіка та піклування, прекарій та ін.

З точки зору оцінки доробку одеських романістів того часу у галузі дослідження впливу римського права на більш пізні правові системи найбільший інтерес являють твори Д. І. Азаревича та М. Л. Дюверну, на яких варто зупинитися дещо детальніше.

Дмитро Іванович Азаревич, працюючи ординарним професором кафедри римського права Новоросійського університету, видав поміж інших фундаментальну працю «З лекцій по римському праву», де в одному із спеціальних великих розділів виклав свої погляди на значення римського права та сутність і характер його рецепції більш пізніми системами права (про серйозність його ставлення до цього питання свідчить та обставина, що згаданий розділ, єдиний з-поміж інших в «Лекціях...» було видано окремим накладом в Одесі у 1885 році).

Слід зазначити, що Д. І. Азаревич не приділяв багато уваги аналізу поняття «рецепція», його всеобщий характеристиці, вдовольняючись тлумаченням його, як «засвоєння римського права іншими народами», ототожнюючи поняття «рецеп-

¹ Харитонов Є. О. Одеська юридична романістика: правова школа і традиція // Часопис цивілістики: науково-практичний журнал. – Одеса: Фенікс, 2011. – Вип. 11. – С. 5-10.

ція» та «засвоєння»¹. Однак такий, дещо поверховий, як здається, підхід², не завадив автору дати досить глибокий аналіз чинників, перебігу та проявів цього явища.

Визначаючи характер рецепції римського права у більшості країн Західної Європи, Д. І. Азаревичтонко підмічає дві важливі особливості цього явища: 1) те, що римське право було рецептоване комплексно, а не за окремими інститутами, і 2) те, що воно було рецептоване субсидіарно, тобто не запроваджувалось у тих випадках, коли у місцевому законодавстві були прогалини, протиріччя, неточності тощо³.

Інший відомий романіст Новоросійського університету, М. Л. Дювернуа, своє розуміння суті рецепції римського права виклав у праці «Значення римського права для російських юристів». Обґрутувуючи доцільність звернення до римського права російських правників, насамперед, практичних працівників, завдання которых значно ускладнилось після судових реформ шістдесятіх років, він змальовує позитивні перспективи такого підходу, характеризує переваги римського права, фактично, тим самим пропагуючи рецепцію останнього у формі практичного використання. Серед переваг римського права він називає універсальність та абстрактність останнього, підкреслюючи, що римське право є «правом найбільш універсальним» з поміж інших систем права, таким, що придатне для застосування у різних країнах. Але поряд з універсальністю римське право є їй абстрактним, тобто втілює в собі, начебто, ідеальну модель права взагалі. Як пише М. Л. Дювернуа: «Саме у римському праві найкращим чином історично була реалізована абстрактна ідея права: у ньому той суттєвий і загальний елемент, котрий складає основу усякого права, розвинений такою мірою, як ніде інше». Саме універсальність та абстрактність римського права обумовлена можливість і доцільність його рецепції давньоруським, а пізніше – українським, російським та ін., правом, вплив на законодавство, юриспруденцію тих країн, які не перебували зі Стародавнім Римом у безпосередніх контактах у просторі та часі. М. Л. Дювернуа чітко і недвозначно висловлюється на користь цього явища. Як він зазначав: «Російське право не може втратити, а може лише виграти від спілкування з римським правом, як виграло німецьке право».

¹ Азаревич Д.И. Из лекций по римскому праву, Вып. 1.— Одесса, 1885.— С.1-3.

² Про визначення поняття «рецепція» в романістичній літературі див., наприклад: Харитонов Е.О. Рецепція римського приватного права (Теоретичні та історико-правові аспекти) - Одеса, 1997. — С.23-84

³ Азаревич Д.И. Из лекций по римскому праву.— Вып.1.— 1885.— С. 21.

Узагальнюючи положення згаданих праць видатних романістів Новоросійського університету, висловленні в цих творах ідеї щодо значення римського права та його рецепції у зарубіжних країнах та Російській імперії, можна виокремити і сформулювати головний, визначальний висновок: римське право, як одне з надбань світової культури, спричинило і продовжує спричиняти вирішальний вплив на формування практично усіх європейських систем права, що дає підстави сподіватись на формування єдиної цивілістичної науки, а затим і системи права. Якщо країна не хоче залишитись на узбіччі цього процесу, їй не варто уникати рецепції римського права.

Традиція вивчення римського права була перервана після подій, які почалися у Російській імперії в жовтні 1917 р. Як предмет, непотрібний радянським правознавцям, римське право було вилучено з навчальних програм і викладання його було поновлене аж у повоєнні роки. У ту добу в Одеському університеті підтримував вогник знань у цій галузі і прищеплював студентам любов до Римського права тривалий час Ілля Веніамінович Шерешевський – чудовий фахівець дореволюційного ґатунку з римського і цивільного права. Питаннями рецепції римського права він практично не займався, але варто згадати дві його праці, що мають відношення до цієї проблематики.

У статті «Правовое регулирование «наемного труда» в Риме» було піддано аналізу договір *locatio-conductio*. На той час це була одна із вкрай нечисленних праць радянських романістів, у якій порівнювалися положення римського і сучасного європейського права.

Іншою працею І. В. Шерешевського, которую варто тут згадати, була методична розробка, підготована ним у 1965 р., «Французький Цивільний кодекс 1804 р. (Кодекс Наполеона)». Попри виражену критичну спрямованість низки положень цієї публікації, вона мала чималий позитивний потенціал, оскільки давала короткий нарис створення Кодексу Наполеона, нагадуючи, що підгрунтам останнього було римське право і констатуючи поширення найважливіших принципів римського права на цивільне право Франції XIX ст.

Варто зазначити, що, хоча праці романістів Новоросійського університету ще не можна вважати такими, що виконані представниками однієї школи, оскільки ці публікації ще не були об'єднані єдиною метою, певним методологічним підходом, але вони вже сформували підмурок для ґрунтовних досліджень у цій галузі, які мали стати початком створення Одеської школи рецепції римського права.

Її виникнення можна пов'язати зі змінами доктрини права, що почалися наприкінці 80-х років у колишньому СРСР і набули нової якості на початку 90-х років з початком розбудови незалежної Української держави¹. Наукові праці середини 90-х років ґрунтуються на тому методологічному посиленні, що право є не елементом надбудови до матеріального базису, а важливою складовою цивілізації, яка зазнає разом з останньою піднесення та спадів, розвиваючись за циклами, що мають характер висхідної спіралі. Така методологічна основа досліджень дозволяє розглядати право не як елемент певної соціально-економічної формaciї, що втрачає значення разом із занепадом останньої, а як самодостатню цінність, що розвивається у контексті загального вдосконалення людства. Звідси впливає висновок про збереження значення ідей, понять і категорій римського права, яке не розглядається вже як лише надбудова до виробничих відносин рабовласницького суспільства, для подальшого розвитку права.

Принципово важливими відправними положеннями, на яких започатковалася школа рецепції римського права, було: розуміння права як елементу цивілізації (культури); визнання виправданості поділу права на публічне і приватне; теза про циклічний розвиток цивілізацій як чинник повторюваності визначальних елементів та інститутів на різних етапах розвитку права; характеристика римського права не просто як системи правових норм Стародавнього Риму, але як сукупності концепцій, принципів і норм приватного права, сформованих на підвалах ідей античної філософії про природне право, що одержали юридично завершену форму в результаті творчої їх переробки римською юриспруденцією; теза про те, що рецепція римського права є складовою частиною загальних повторюваних відроджень вищих досягнень цивілізацій (культур), що відійшли у минуле.

З урахуванням цих положень було запропоноване визначення рецепції римського права як відродження, сприйняття його духу, ідей і головних зasad та основних положень тією чи іншою цивілізацією на певному етапі її розвитку у контексті загального процесу циклічних ренесансів².

Дослідження видів рецепції римського приватного права дозволило дійти висновку про необхідність розрізнення прямих (первинних) та похідних (вторинних) рецепцій, а також довести, що

¹ Про формування школи рецепції римського права див. також статтю Харитонової О. І. «Формирование научной школы рецепции римского права в Украине», вміщену в цьому ж числі Часопису.

² Харитонов Е.О. Рецепція римського приватного права (Теоретичні та історико-правові аспекти). Дис...докт.юрид. наук.-Одеса, 1997.

рецепція може бути не лише явною, але й латентною (прихованою). Було також запропоновано розрізняти різні типи рецепції – Східноєвропейський (Візантійський) та Західноєвропейський типи, кожному з яких властиві свої особливості.

Загальним результатом запропонованих класифікацій став висновок про те, що оскільки особливості кожного з цих форм, видів і типів рецепції суттєво впливають на її перебіг, аналіз проблем рецепції римського права слід проводити з врахуванням наявності цих категорій³, яким сьогодні керуються у своїх дослідженнях представники Одеської школи рецепції римського права.

Принципові з викладених вище положень були обговорені на VII колоквіумі романістів Центральної та Східної Європи, який відбувся 3–5 грудня 1998 р. у м. Рим в університеті «La Sapienza». Одним з важливих результатів участі у роботі VII колоквіуму було створення за його рекомендаціями Центру вивчення римського права та похідних правових систем при Одеській національній юридичній академії, завданням якого було визначено координацію досліджень у галузі римського приватного права та його рецепції фахівцями південного регіону України, налагодження та зміцнення контактів з романістами і цивілістами України та інших держав, активізацію наукових розвідок у галузі порівняльної цивілістики, а також розробку та реалізацію відповідних проектів у науковій, методичній та навчальній сферах.

Методологічною основою обрання напрямків наукових розвідок Одеської школи рецепції римського права були згадані вище ідеї про позачасову цінність римського приватного права, як елементу цивілізації; неодноразовість його рецепції; імманентну властивість цього феномену європейським цивілізаціям; необхідність розрізнення форм, видів і типів рецепції права, зумовлених особливостями цивілізаційного розвитку⁴.

Поміж сучасних напрямків досліджень Одеської школи рецепції римського права важливе місце займають проблеми рецепції римського права і розвитку традиції приватного права в Україні.

Рецепція римського права в українському праві «дожовтневого періоду» була зумовлена особливостями цивілізаційної орієнтованості України, її геополітичним і культурним становищем у системі «Схід» – «Захід». Внаслідок як західного, так і схід-

³ Харитонов Е.О. Рецепция римского приватного права (Теоретичні та історико-правові аспекти). Дис...докт.юрид. наук.-Одеса, 1997. – С. 407-409.

⁴ Харитонова Е. Формирование научной школы рецепции римского права на Украине // Зборник радова. – ІХ Коллоквіум романістов стран Центральной и Восточной Европы и Азии. – г. Нови Сад, 24-26 октября 2002. – Нови Сад, 2004. – С.217-222.

ного впливу, цивільне право України формувалося як синтез місцевого звичаєвого права, реципівованого римського та візантійського права. При цьому рецепція римського права відбувалася у двох видах: безпосередньо та опосередковано (безпосередньо – завдяки католицькому впливу, оскільки Західна церква жила за римськими законами, і опосередковано – через німецьке, польське, литовське право) ¹.

Оскільки Україна тривалий час перебувала у складі Російської імперії, слід враховувати також вплив римського права на цивільне законодавство Росії. Аналіз цивільного законодавства Російської імперії дозволяє зробити висновок про те, що у нормах сімейного та спадкового права більш помітне відлуння місцевого звичаєвого права, скоригованого православною (Візантійською) традицією. Що стосується речових прав, забезпечення зобов'язань, окрім видів зобов'язань, відшкодування шкоди тощо, то тут можна помітити деякий вплив римського права, хоча й значною мірою «відредагований» німецькою правовою думкою².

У період перебування України у складі СРСР здобутки римського права зневажалися, можливість рецепції заперечувалась. Результатом такого ставлення до римського права став той факт, що при підготовці проекту Цивільного кодексу УРСР було заборонено керуватися положеннями римського права, прямо рецензувати його норми. Зміна підходу відбувається лише після набуття Україною незалежності. Сутність змін доби «перебудови» полягає у визнанні існування і навіть пріоритету так званих «загальнолюдських цінностей», у тому числі, суверенітету особи, можливості мати приватну власність, вільно укладати угоди, що не суперечать моральності та не порушують права інших суб'єктів, права вимагати від держави виконання нею зобов'язань перед громадянами тощо.

Перші ознаки такого підходу намітилися вже у зміні радянської правової доктрини наприкінці 80-х років і знайшли відображення у проекті Основ цивільного законодавства 1991 р. Рецепція римського права почала відбуватись у ширшому масштабі, проте усталеними шляхами: процес відродження положень римського права йшов досить спонтанно і хаотично; було відсутнє офіційне визнання факту рецепції; не існувало відповідної теоретичної бази; рецепція відбувалася опосередковано – через законодавство західноєвропейських країн; основною формою рецепції було запозичення законодавчих рішень при створенні нормативних актів.

¹ Харитонов Е.О., Харитонова О.І. Візантійський тип духовності і Україна // Проблеми політики. 1999.- Вип.5.- С. 249-254.

² Харитонов Е.О. Рецепція римського частного права . – Одеса, 1996. – С. 193-195.

Поступово з'являються нормативні акти, що визначають підвалини сучасного цивільного права України у відповідності зі світовими і європейськими тенденціями. Ці фундаментальні засади знаходять відображення у проекті нового Цивільного кодексу України, що увібрал в себе надбання української цивілістики та романістики як за роки незалежності, так і за попередні періоди її розвитку.³

Сьогодні питанням рецепції римського права сучасним цивільним правом України приділяється все більше уваги. Представники Одеської школи рецепції римського права в останні роки підготували значну кількість публікацій (у тому числі, навчальних посібників)⁴, успішно захистили кілька кандидатських дисертацій, присвячених окремим аспектам цієї проблеми, і продовжують працювати у цьому напрямку.

Зокрема, у дисертаціях О. С. Кізлової та Р. Ф. Гонгало було розглянуто вплив ідей та положень римського приватного права на формування і розвиток таких інститутів українського речового права як застава та суперфіцій⁵.

Дисертаційні розвідки С. О. Погрібного та В. М. Зубаря, що відрізняються за предметом, зауванням та напрямком дослідження, разом з тим, об'єдную новий напрямок у методології наукового пошуку Школи: аналізу піддаються не лише положення римського права та їх вплив на право України, але питання поставлено ширше – предметом є рецепція римського права в українському праві (на прикладі окремих інститутів) у загальному контексті розвитку європейського приватного права⁶.

В рамках досліджень, що проводяться представниками Одеської школи рецепції римського права були захищені також дисертації І. Г. Бабич, К. М. Глиняної, Р.Ф. Гонгало, В.О. Гончаренко, Р.М. Достдар, Г.В. Пучкової, Е.С. Сєвєрової,

³ Підопригора О., Харитонов Є. Римське право і майбутнє правової системи України // Вісник Академії правових наук України. – Х.,1999. – № 1. – С. 95-103.

⁴ Гражданское и семейное право Украины / Под ред. Е. О. Харитонова. — Х.: Одиссея, 2000; Римське приватне право: Конспект лекций. Практикум / За ред. Е. О. Харитонова. — Х.: Одиссея, 2000; Римське право. Інституції/За ред. Е. О. Харитонова. — Х.: Одесей, 2000; Харитонов Е. О. Приватне право у Стародавньому Римі. — Одеса, 1996; Харитонов Е. О. Основы римского частного права. — Х.: Одиссея. 1998; Харитонов Е. О. Основы римского частного права. — Р. на /Д: Феникс, 1999; Харитонов Е. О. Історія приватного права Європи. Витоки. — Одеса: 1999.

⁵ Гонгало Р.Ф. Суперфіцій у римському приватному праві та його рецепція у цивільному праві України. Дис.. канд. юрид. наук.- К.: 2000; Кізлова О.С. Еволюція інституту застави в контексті державотворення в Україні . Дис... канд.юрид. наук. — Одеса: 1998.

⁶ Зубар В.М. Зобов'язання, що виникають внаслідок ведення справ іншої особи без доручення. Дис...канд..юрид.наук.-К.: 2001; Погрібний С.О. Інститут володіння у сучасному цивільному праві . Дис...канд..юрид.наук.-К: 2001.

П. М. Федосєєва. Продовжується робота над іншими кандидатськими та докторськими дисертаціями, присвяченими питанням рецепції римського права, серед яких слід відмітити, зокрема, кандидатську дисертацію М. О. Гейко, докторську дисертацію С. Д. Гринько. Значний внесок у розвиток ідей Одеської школи рецепції римського права зробили і представники Одеської школи романістики, які тією чи іншою мірою торкалися питань впливу римського права на сучасні правові інститути, зокрема, Л. В. Ємельянова, Д. С. Прутян, В. І. Форманюк, Т. Є Харитонова та інші.

Представники Одеської школи рецепції римського права прагнуть не обмежуватися супо теоретичними розвідками обраної проблеми, а надати їй також науково-приладного та практичногозвучання.

Зокрема, таку спрямованість мала участь представників Одеської школи рецепції римського права у роботі VII та VIII колоквіумів романістів Центральної та Східної Європи. Як згадувалося, на підставі рекомендацій VII колоквіуму було створено Центр вивчення римського права та похідних

правових систем при Одеській національній юридичній академії (нині – при Національному університеті «Одеська юридична академія»), котрий підтримує наукові контакти з науковцями України, Італії, Польщі, Молдови, Росії, Югославії та ін., які займаються вивченням проблем рецепції римського права.

Поширенню знань про римське приватне право та його рецепцію і впровадженню їх у навчальний процес призначений сприяти започаткований у 1999 р. проект Центру «Римське право і сучасність». Щорічна міжнародна конференція «Римське право і сучасність» спрямована на забезпечення підтримки контактів з дослідниками рецепції римського права України та зарубіжних країн, сприяє обміну досвіду науковців з питань вдосконалення сучасного цивільного законодавства з використанням надбань римської юриспруденції.

Все це дозволяє стверджувати, що наукові дослідження Одеської школи рецепції римського приватного права мають не лише теоретичний, але й науково-практичний інтерес, а отже звернені не лише у минуле, але й майбутнє.

ЛІТЕРАТУРА:

- Харитонов Є. О. Одеська юридична романістика: правова школа і традиція // Часопис цивілістики: науково-практичний журнал. – Одеса: Фенікс, 2011. – Вип. 11. – С. 5–10.
- Азаревич Д. И. Из лекций по римскому праву, Вып. 1. – Одесса, 1885. – С.1—3.
- Харитонов Є. О. Рецепція римського приватного права (Теоретичні та історико-правові аспекти). Дис... докт. юрид. наук. – Одеса, 1997.
- Харитонова Е. Формирование научной школы рецепции римского права на Украине // Зборник радова. – ІХ Коллоквиум романистов стран Центральной и Восточной Европы и Азии. – г. Нови Сад, 24-26 октября 2002. – Нови Сад, 2004. – С. 217-222.
- Харитонов Є. О. Історія приватного права Європи: Східна традиція. – Одеса: Юридична література, 2000. – С. 130-190.
- Форманюк В.І. Формування Візантійського шлюбно-сімейного права (ІV-VII ст.). Дис... канд. юрид. наук. – Одеса, 2001.
- Харитонов Є. О. Історія приватного права Європи: Західна традиція. – Одеса: Юридична література, 2001.
- Харитонов Є. О., Харитонова О.І. Візантійський тип духовності і Україна // Problemi politiki. 1999. – Вип. 5. – С. 249-254.
- Харитонов Е. О. Рецепция римского частного права. – Одеса, 1996. – С. 193-195.
- Підопригора О., Харитонов Є. Римське право і майбутнє правової системи України // Вісник Академії правових наук України. – Х.,1999. – № 1. – С. 95-103.
- Гражданское и семейное право Украины / Под ред. Е. О. Харитонова. – Х.: Одиссей, 2000.
- Римське приватне право: Конспект лекцій. Практикум / За ред. Е. О. Харитонова. – Х.: Одіссей, 2000.
- Римське право. Інституції / За ред.Є. О. Харитонова. – Х.: Одіссей, 2000.
- Харитонов Е. О. Приватне право у Стародавньому Римі. – Одеса, 1996.
- Харитонов Е. О. Основы римского частного права. – Х.: Одиссей, 1998.
- Харитонов Е. О. Основы римского частного права. – Р. на/ Д: Феникс, 1999.
- Харитонов Е. О. Історія приватного права Європи. Витоки. – Одеса: 1999.
- Гонгало Р. Ф. Суперфіцій у римському приватному праві та його рецепція у цивільному праві України. Дис.. канд. юрид. наук. – К.: 2000.
- Кізлова О. С. Еволюція інституту застави в контексті державотворення в Україні. Дис... канд. юрид. наук. – Одеса: 1998.
- Зубар В. М. Зобов'язання, що виникають внаслідок ведення справ іншої особи без доручення. Дис... канд.. юрид. наук. – К.: 2001.
- Погрібний С. О. Інститут володіння у сучасному цивільному праві. Дис... канд.. юрид. наук. – К.: 2001.